

WISSELEND

BEGRIIP

door
max banens

Als men zich heeft voorgenomen bezig te gaan met de geschiedenis van de homoseksualiteit is er één inzicht dat onweerlegbaar voor de hand ligt, en dat is dit: dat een onderzoek naar een verschijnsel, dat zo lang en effectief is weggedrukt uit de openbaarheid en dat ook nu nog met zoveel vooroordelen wordt beschouwd, op bijzonder grote methodische problemen zal stuiten. Ik zal in het onderstaande proberen de invloed van de gehanteerde terminologie, uitgangspunten en achterliggende opvattingen omtrent homoseksualiteit op de geschiedschrijving van de homoseksualiteit te schetsen.

De eerste stap op weg naar een juist begrip van het onderwerp kan een inventarisatie zijn van de vele uitdrukkingen die in het verleden gebruikt zijn voor wat men nu homoseksualiteit noemt. Het is de eenvoudigste ingang naar het probleem.

Men gebruikte zeer lange tijd, van de vroege middeleeuwen tot in onze tijd toe, het woord sodomie, afgeleid van de bijbelse stad Sodom. De betekenis van het woord sodomie was overwegend het anaal/genitale geslachtsverkeer tussen mannen, maar niet uitsluitend. Afhankelijk van wat de bijbeluitleggers meenden dat er in Sodom gebeurd was toen god haar strafte, kon het ook heteroseksueel anaal geslachtsverkeer zijn, of masturbatie, of seks met dieren, en in de late middeleeuwen ook seks met Joden, of met Turken, of het gebruik van anticonceptiemethoden. (1) Het is duidelijk dat de door de christelijke religie toegevoegde afkeuring zozeer de overhand had gekregen, dat de betekenis van het woord sodomie volstrekt onbelangrijk werd, en ging zweven over allerlei terreinen die in dat zelfde

christelijke denken werden afgekeurd.

Naast het woord sodomie kwam als verduidelijking dan ook de term 'tegnennatuurlijke...' (voeg in: ontucht, zonde, losbandigheid, enz.) in gebruik. Het ontstond al in de vroege middeleeuwen en bleef eveneens tot in onze eeuw in gebruik. De term gaat uit van een opvatting over homoseksualiteit die in de middeleeuwen vrij gewoon was en nog steeds niet geheel is verdwenen, de opvatting namelijk, dat homoseksualiteit een vrijgekozen hobby is, die tegen de natuurlijke orde - wat dat ook moge inhouden - ingaat. Omdat het niet meer dan een hobby zou zijn, kon het een zonde genoemd worden. En omdat men het tegen de van god gegeven orde in vond gaan, moest het met harde hand worden bestreden. Zo is het, wanneer men in deze lijn verder denkt, te begrijpen, dat in de late middeleeuwen sodomie als een ketterij gold, dat er een identificatie optrad van homoseksualiteit met ketterij, van de lichamelijke met de geestelijke godslastering. We komen hier op het terrein van de veranderde opvattingen, en ten dele ook de zich wijzigende uitingsvormen van homoseksualiteit; een terrein dat we hier moeten overslaan. (2)

Pas als de donkere wolken van het christendom boven Europa beginnen weg te trekken, en juristen en medici zich met homoseksualiteit gaan bemoeien zonder de bijbel te raad plegen komen minder beladen termen in gebruik. Clitorizantes en fricatrices (voor lesbiënnes), tribadisme en lesbisme (naar het eiland Lesbos, waar Sappho dichtte), inversie (van 'omkering'), urning en uranie (van eros uranas uit het Symposium van Plato).

Tot in 1869 de Hongaarse arts Benkert het woord homoseksualiteit introduceerde, wat tot op de dag van vandaag het meest gangbare begrip is gebleven. Al is het niet het enige meer.

Onder invloed van de emancipatiebeweging, die vooral na de tweede wereldoorlog in een aantal Westeuropese landen opbloede, kwam de term homofilie in zwang. Men vond in dit woord het geestelijke element meer tot zijn recht komen, en dat werd in de beginnende emancipatiestrijd zeer benadrukt. André Baudry van het Franse blad *Arcadie* en Arent van Santhorst van het COC blad *Vriendschap* strijden om de eer van de vondst, maar het belangrijkste is dat de vervanging van homoseksualiteit door homosilie met heilige ernst werd gepropageerd. Als in de jaren zestig de discussie over homoseksualiteit uit de kring van het COC breekt, en psychiaters, zielzorgers en sociale wetenschappers zich in het gesprek mengen, ontstaat er dan ook een voortdurende verwarring over de vraag of het nu 'homofilie' of 'homoseksualiteit' moet zijn. (3) En men kan pogingen gewaar worden om met behulp van weer nieuwe termen een uitweg uit het terminologische probleem te vinden. (4) Vooralsnog lijkt echter het woord homoseksualiteit, althans in de wetenschappelijke literatuur (5), nog het meest geaccepteerd. Zolang we de geschiedenis van de jaren zestig nog niet schrijven, kunnen we deze terminologische discussies verder laten rusten.

Het spreekt vanzelf dat bekendheid met in het verleden gehanteerde termen voor homoseksualiteit nog niet betekent dat daarmee de problemen bij het opsporen van bronnenmateriaal verdwenen zouden zijn. Men heeft in de christelijke wereld altijd een schaamtevolle terughoudendheid betracht tegenover homoseksualiteit, zo sterk zelfs, dat het als het even kon verzwegen en doodgezwegen werd. (6) Om de verdeckte signalen toch op te kunnen vangen, moet men dan ook vaak merkwaaardige paden bewandelen. Met een enkele illustratie daarvan wil ik dit deel over de spraakverwarring afsluiten. In een artikel over 'Homo-erotiek in de middeleeuwse poëzie' (Maatstaf 24, 1976) neemt Harry Kuster, om uit te maken "wat nu precies een uitspraak in een gedicht van die tijd tot een homo-erotische, of zo men wil homosensuele (over begripsverwarring

gesproken, mb.), maakt" als werkhypothese aan "dat die uitingen homosensueel waren die doen denken aan antieke, Griekse meer dan Romeinse, beelden.

waarden en opvattingen

Bij een historisch onderzoek stuit men behalve op terminologische ook op inhoudelijke problemen. De historische dimensie is niet alleen een noodzakelijk onderdeel van een compleet begrip van homoseksualiteit, maar wordt ook in belangrijke mate door dit laatste bepaald. Om dit aan te tonen zal ik een korte historiografie moeten geven van het onderwerp.

Het wetenschappelijke denken heeft zich pas in de tweede helft van de negentiende eeuw, althans op het punt van de homoseksualiteit, weten los te maken uit de christelijke veroorzaking. De eerste die een in wetenschapskringen gezaghebbend werk schreef was de jurist K.H. Ulrichs, onder het pseudoniem Numa Numantius. (7) Zijn stelling dat homoseksualiteit een aangeboren en dus onveranderbare eigenschap is, brak op het vitale punt door het benauwde christelijke denken heen: was het waar, dan was homoseksualiteit niet iets tegen-natuurlijks, maar evenzeer (of evenmin) van god gegeven als heteroseksualiteit.

Met deze uitdagende stelling werd onmiddellijk de interesse gewekt van psychiaters, biologen, antropologen en juristen. Er ontspon zich, met name in Duitsland, een discussie over de vraag of homoseksualiteit aangeboren dan wel verworven was, een discussie die een halve eeuw zou voortduren. Aanvankelijk stonden de meesten op het 'verworven' standpunt: gezaghebbende stemmen waren bijvoorbeeld Richard von Krafft-Ebing, Iwan Bloch, P. Näcke en H. Fischer, (8) maar toen de psychiatrische ervaringen talrijker werden, en enkele 'apologeten' (9) steeds materiaal voor het tegendeel aan bleven dragen, ging de een na de ander over tot het 'aangeboren' standpunt. Von Krafft-Ebing in 1901, niet lang voor zijn dood, middels een artikel "Neue Studien auf dem Gebiete der Homosexualität", Näcke in 1906 met zijn "Vergleich von Verbrechen und Homosexualität", Bloch in 1908 met zijn "Das Sexualleben unserer Zeit in seinen Beziehungen zur modernen Kultur", enz..

Rond 1900 was men in de kleine groep van wetenschappers, die zich met

homoseksualiteit bezig hielden, vrij unaniem van mening dat het een aangeboren eigenschap betrof, een anomalie en geen pathologie, een geslachtelijke variant, die men het 'derde geslacht' noemde, ofwel 'the intermediate sex'. (10) Vanuit onze tijd zien wij sceptisch op deze theorie terug, want we hebben een directe lijn zien gaan van de 'derde geslacht' theorie naar de dubieuze studies van Cesare Lombroso (11), naar de fascistische rassentheorie (12), en ook nog naar de korte reactionaire opleving aan het begin van de jaren vijftig (13). Maar rond de eeuwwisseling was het een geweldig stimulerende bron voor de eerste emancipatiegolf (die hier buiten beschouwing moet blijven) en voor de golf van wetenschappelijke, meestal historische belangstelling voor homoseksualiteit.

Het aantal historische studies was enorm. Hirschfeld telde in 1914 meer dan 1000 publicaties die uitsluitend over de geschiedenis van de homoseksualiteit handelden. Op zich was deze opleving van historische belangstelling het belangrijkste resultaat van de nieuwe wetenschappelijke opvatting over homoseksualiteit, die ik hier kortheidshalve maar de 'derde geslacht' theorie zal blijven noemen. Maar uiteraard kleurde deze theorie ook de aard van de geschiedschrijving.

De biografieën vormden een belangrijk onderdeel van de publicaties. (14) De meest vooraanstaande personen werden daarin beschreven en als ondersteuning voor de theorie aan het derde geslacht toegevoegd. Bovendien bleken deze grote voorganger-biografieën een uitstekend middel om het moreel in de aarzeland op gang gekomen emancipatiebeweging hoog te houden. Vooral om deze reden zouden dergelijke biografieën, die tot ontzaglijk lange lijsten uit konden groeien, nog tot ver na de tweede wereldoorlog geschreven blijven worden en zelfs nog in de jaren zestig door de Franse historicus Marc Daniel verdedigd worden als de eigen aard van de homofiele geschiedschrijving. (15)

Zelfs in de gedegen studies van Westermarck, Carpenter, von Römer en anderen, treft men, naast voortreffelijke analyses, deze lijsten van beroemde voorgangers aan. (16) Deels uit het gerechtvaardigde verlangen om homoseksualiteit uit de sfeer van criminaliteit en zedeloosheid te halen,

deels ook als een poging om andere eigenschappen op het spoor te komen, die aan dat 'derde geslacht' verbonden zouden kunnen zijn. Zo spanden de Renaissancekenner John Addington Symonds, de seksuoloog Havelock Ellis en de dichter, socialist en seksueel hervormer Edward Carpenter zich in om met behulp van historisch materiaal aan te tonen dat de 'inverts' een 'special spirituality' bezaten, dat hen kunstzinniger, verfijnder, moreel superieur en betere leiders zou maken. (17) In wezen onderscheidde zich zo'n poging niet van de veel schadelijker theorieën van Lombroso en anderen, die op grond van gegevens uit gevangenis- en psychiatrische inrichtingen, politie-archieven en dergelijke een relatie tussen homoseksualiteit en criminaliteit wisten te ontdekken.

Hoewel de 'derde geslacht' theorie dus een enorme stimulans is geweest voor de geschiedschrijving van de homoseksualiteit tussen 1890 en 1914, en dat in de persoon van Magnus Hirschfeld ook zal blijven tot in de jaren dertig (18), heeft het er ook een zeer duidelijk stempel op nagelaten. Men schreef om de theorie te onderbouwen, en tegelijk uit emancipatorische overwegingen: om de maatschappelijke vooroordelen te ontkrachten. De toon werd nogal eens moralistisch en op het randje van misleiding wist men overal de 'pseudohomoseksualiteit' te onderscheiden van de 'zuivere', aangeboren homoseksuele geaardheid. Maar desondanks werd er in deze twintig à vijfentwintig jaar, tegen de enorme maatschappelijke en wettelijke veroordeling in, zoveel historisch materiaal bijeengegaaard, dat er sindsdien nauwelijks meer iets van waarde is aan toegevoegd, noch aan informatie, noch aan inzichten (19).

Na de eerste wereldoorlog keerde de historische aandacht voor homoseksualiteit niet meer terug. Er waren nog wat uitlopers natuurlijk, onder wie in de eerste plaats Magnus Hirschfeld genoemd moet worden en daarnaast de Nederlanders H. Lewandowski en P.J. van Dranen met hun "Beschavings- en Zedengeschiedenis van Nederland", uit 1933. Maar het hoofddaccent van de wetenschappelijke interesse was naar nieuwe terreinen verschoven.

Mede op grond van het werk van de Nederlander Hugo de Vries maakte in

de jaren twintig en dertig het erfelijkheidsonderzoek furorè, met in haar kielzog de eugenetica. De aanhang van de 'derde geslacht' theorie was voor een belangrijk deel in deze stroming terechtgekomen. In Duitsland deden biologen als Th. Lang en K. Jensch, in Nederland Th. Stomps en J. Sanders onderzoek naar de genetische bepaaldheid van homoseksualiteit door eenenige en tweeenige tweelingen te vergelijken en families in kaart te brengen. Hoewel hen meestal de verdediging van homoseksualiteit voor ogen stond, zouden hun resultaten uiteindelijk meer in de concentratiekampen duidelijk worden dan in wetenschappelijk inzicht (20).

"Voor den in de erfelijkheidsleer geschoolden bioloog gaat het hier om een zeer eenvoudig verschijnsel", zei Stomps in zijn diërede voor de Universiteit van Amsterdam, in 1935. En hij meende de "uitingen als die van Freud en Adler volstrekt waardeloos (te moeten) verklaren". Deze uitspraak is illustratief voor de polarisatie die in de jaren dertig tussen de twee wetenschappelijke visies op homoseksualiteit ontstaan was. Omdat geen van beide aan het historisch onderzoek werkelijk waarde hechtte hoeven wij op deze plaats niet erg lang stil te blijven staan bij deze wetenschappelijke burenruzie. Het was, kort gezegd, het zelfde twistpunt als voorheen: pathologie contra anomalie, een stoornis of een variant; maar nu met aan de ene zijde de psycho-analytici die met de theorieën van Freud, Jung, Adler en Reich een grote aanhang hadden verworven en aan de andere zijde de biologen. Freud en de zijnen stonden in het algemeen negatief tegenover homoseksualiteit. Het was een ziekelijk, traumatisch verschijnsel, en het enige probleem dat aandacht verdiende was in hun ogen hoe het te vermijden, dan wel te genezen was. (21)

En zo verdween tussen beide wereldoorlogen de historie van de homoseksualiteit geheel uit de wetenschappelijke belangstelling.

Toen na 1945 de anthropogenetica, vanwege de geur van fascisme die er aan kleefde, in discrediet was geraakt, viel daarmee de laatste positieve wetenschappelijke interesse voor homoseksualiteit weg. Het is dan ook begrijpelijk dat de homoseksuele emancipatiebeweging, die na 1945 opnieuw

een opleving kende, op allerlei manieren de genetische theorieën in de aandacht probeerde te houden. Zij zag heel wel in dat er van de bevrijding van de homoseksualiteit geen sprake zou kunnen zijn zonder de steun van de wetenschap, omdat onderdrukkende wetgeving, religieuze veroordeling en sociale minachting alleen met het gezag van de 'waarheid' zou kunnen worden teruggedrongen. Het COC droeg de reeds genoemde Stomps op handen, en de bejaarde, op dat moment in Alexandrië woonachtige zenuwarts dr. H.C. Rogge probeerde middels een COC uitgave de discussie met behulp van nieuwe hormonen-onderzoekingen weer nieuw leven in te blazen. (22) Maar het was tevergeefs. Op een in feite verrassend belangwekkende publicatie na van F.J. Kallmann (23) was de biologische belangstelling voor homoseksualiteit voorbij.

In het begin van de jaren vijftig dreigde het maatschappelijk oordeel negatiever te worden dan het in dertig jaar geweest was. In de Verenigde Staten joeg het McCarthyisme op de eerste voorboden van homoseksuele bevrijding aldaar (24), en in Europa gingen met name in katholieke kringen stemmen op die de strafbaarstelling van homoseksualiteit weer in wilden voeren waar hij afgeschaft was en verscherpen waar hij nog bestond. (25) In een dergelijke situatie stond ook de wetenschappelijke belangstelling, de historische niet uitgesloten, op nul.

Uit onverdachte hoek kwam echter steun. Het was de empirische sociologie die als enige wetenschappelijke richting in de jaren veertig en vijftig het delicate punt van de homoseksualiteit aandurfde zonder onmiddellijk te veroordelen (26). In 1948 publiceerde Kinsey een lijvig rapport over het seksleven van de Amerikaanse man, in 1953 gevolgd door eenzelfde werk over dat van de Amerikaanse vrouw (27). Kinsey's rapporten waren niet de enige noch de eerste, maar wel de invloedrijkste onderzoeken uit het nuchtere empirisch-sociologische denken. En het is niet overdreven om te stellen dat Kinsey een kleine revolutie teweeg bracht in het wetenschappelijk begrip van homoseksualiteit. De feitelijke seksuele handel en wandel van de Amerikaanse man en vrouw bleken onthullend af te wijken van wat men algemeen aannam. Niet alleen bleek het aantal mannen dat zich uitslui-

tend tot andere mannen aangetrokken voelde 5% te zijn in plaats van 1 à 2%, maar daarnaast bleek er nog een groep van 10% te zijn die zich overwegend tot het zelfde geslacht aangetrokken voelde, en nog eens minstens zo'n groep bij wie de aantrekkingskracht van beide seksen ongeveer in evenwicht was. De mannen die zich uitsluitend heteroseksueel voelden en leefden waren in de minderheid. De aantallen bleken voor vrouwen iets anders te liggen, maar het globale beeld kwam met dat van de mannen overeen.

Nu was het wel eerder bekend dat de scheidslijn tussen homo- en hetero-fiel niet zo absoluut was, het veelvuldig opduikende begrip 'pseudohomoseksueel' moet men in dit licht zien, maar Kinsey was de eerste die deze overgangen serieus nam, en zijn bevindingen stelden hem zeer overtuigend in het gelijk. Hij stelde voor in plaats van de tweedeling homo-hetero, of de driedeling homobi-hetero een glijdende schaal te gebruiken van uitsluitend homo naar uitsluitend hetero. Een schaal waarop iedereen zich willekeurig zou kunnen bevinden en verschuiven. De wezenlijke doorbraak die Kinsey heeft betekend in het denken over homoseksualiteit, is de gedachte dat er een oneindige variatie in seksuele gerichtheid zou bestaan, die bovendien niet zozeer gebonden zou zijn aan de persoon en in zekere mate zou kunnen wisselen in tijd. Homoseksualiteit moest meer als een maatschappelijk verschijnsel beschouwd worden, los van de personen die dit verschijnsel vorm geven. Over homoseksualiteit kan men praten, over homoseksuelen niet, boud gezegd. De resultaten van Kinsey zijn naderhand vele malen bevestigd in vervolgonderzoeken, zodat langzaam maar zeker zijn schaal algemeen aanvaard is. Het COC drukte dat in 1971 uit met een naamswijziging, die de vlag op een lading beleidswijzigingen was: van Vereniging voor Homoseksuelen naar Vereniging voor de Integratie van Homoseksualiteit.

Maar voor de historische wetenschap was de idee van een vloeiende overgang tussen homo's en hetero's geen stimulans. En omgekeerd was de empirische sociologie niet gewend haar theorieën ook historisch te onderbouwen. Een werkelijke, hernieuwde belangstelling voor het verleden zou moeten wachten op de in talloze opzichten zo vruchtbare jaren zestig.

Het is nu nog te recent om dui-

delijk de inspiratiebronnen in die jaren zestig te kunnen onderscheiden. Daarom volsta ik met enkele losse opmerkingen.

- Er vond rond 1960 een ommekeer plaats in het christelijke denken over homoseksualiteit (28). De volledig afwijzende houding maakte plaats voor 'begrip'. Hoewel de progressieve lijn er voor wat de gehele kerk betreft al weer uit is nog vóór bijvoorbeeld het CDA aan homoseksualiteit dezelfde rechten heeft toegekend als aan heteroseksualiteit, heeft toch het meest verlichte deel van de christenen zich ontwikkeld tot een positieve houding tegenover homoseksualiteit. Men heeft in deze kringen zelfs de historische belangstelling weer opgepikt. In ons land heeft frater Herman van den Spijker zich over het verleden van de kerk gebogen, zich daarbij baserend op het eerdere werk van de theoloog D.S. Bailey (29).

- In de jaren zestig heeft het psychoanalytische denken opnieuw de historie hervonden onder invloed van met name Norbert Elias. Er werden belangrijke studies gedaan naar de geschiedenis van de seksualiteit (30), waarbij inderdaad het verschijnsel homoseksualiteit los van een concreet omschreven groep beschreven wordt. Maar in het algemeen is men in deze richting toch nog niet los van een negatieve houding ten opzichte van homoseksualiteit, hetgeen de beschrijvingen nu en dan irritant vertroebelt.

- De emancipatiebeweging is in de jaren zestig zover uitgegroeid dat zij zich in haar eigen geschiedenis ging interesseren. In Nederland heeft Jan Rogier hier verscheidene artikelen aan gewijd (31), in de Verenigde Staten schreef Jonathan Katz zijn imposante werk over de Amerikaanse beweging en hebben Arno Karlen, Lauritsen & Thorstad en anderen studies over de Duitse beweging tot 1933 geschreven die belangrijker zijn dan de Duitse geschiedschrijving hierover, van bijvoorbeeld Joachim Hohmann (32).

- Binnen de homoseksuele emancipatiebeweging brak het politieke denken pas in de jaren zestig werkelijk door. De theorieën van Wilhelm Reich en de homovervolgving onder het Derde Rijk zijn daartoe een belangrijke inspirerende factor geweest. Het resulteerde in historische studies, die tot nu toe beperkt zijn gebleven tot deze periode, al zou men ook de verschillende studies naar de processen van 1730, en naar de

invoering van par. 248bis, tot de politiek-historische kunnen rekenen (33).

De belangstelling voor het verleden lijkt weer gewekt. Om de positie van de huidige geschiedschrijving in enkele zinnen samen te vatten, zou men kunnen stellen dat er (a) een sociologische invloed zeer sterk aanwezig is; dat wil zeggen, het 'derde geslacht' denken van Hirschfeld en de zijnen is vervangen door het koppel homoseksualiteit en homofobie, die in hun eeuwenlange onderlinge strijd bestudeerd worden zonder de directe identificatie met personen die aan deze strijd vorm gaven (34). (b) Een psycho-analytische invloed waardoor zowel homoseksualiteit als homofobie begrepen worden in een geheel van driften die de ruimte van het redelijk denken begrensd houden. (c) Van uit een politiek denken wordt de aandacht gericht op de politieke motivaties achter de maatschappelijke instituties, die als een bevestiging van bestaande verhoudingen kunnen functioneren. Maar het historische bewustzijn was zover weggezonden, dat originele bijdragen over de historische homoseksualiteit nog minimaal zijn gebleven.

Noten.

1. z. Kuster, H. "Homoseksualiteit in middeleeuws Westeuropa". Utrecht, 1977
2. z. Kuster en ook o.a. Westermarck, E. "The origin and development of moaral ideas". London, 1908.
3. A. van Dantzig meent het woord homofilie te moeten afwijzen in zijn "Homoseksualiteit bij de man" (Den Haag, 1969) omdat de "suggestie als zou liefde voor mannen slechts zijn voorbehouden aan homoseksuele mannen" hem "zo onjuist en schadelijk lijkt". J. van Ussel daarentegen wilde in zijn "Afscheid van de seksualiteit" (Meppel, 1970) om dezelfde reden het woord homofilie handhaven en verklaarde daarmee de Nederlandse samenleving overwegend homofiel.
4. In 1968 introduceert H. van den Spijker het woord 'homotropie', waarin hij naast homoseksualiteit en homofilie ook het woord homo-erotiek een plaats geeft. Spijker, H. van den, "Die gleichgeschlechtliche Zuneigung" Olten, 1968.

Van Ussel gaat weer een andere weg op. Ha het "Afscheid" van het woord seksualiteit keert hij in 1975 terug met een substituut "Intimiteit".

5. Daarbuiten ligt het anders en heeft het ook altijd anders gelegen. De man in de straat gebruikt woorden als flikker, pot, mietje, poot, nicht enz. Op dit moment echter worden de woorden flikker en pot in de strijdbare 'flikkerij' overgenomen als een erenaam met marte-laarsachtige bijklank. Voor een opsomming van volksbenamingen voor flikkerij in het Duits: Borneman, E. "Sex im Volksmund".
6. Zo ontstond er in christelijke kringen n.a.v. Regout's optreden als minister van Justitie (met zijn art. 248bis) een discussie of het überhaupt wel verstandig was dat er over dit 'probleem' gepraat werd. zie Bockma, H. "Troelstra, poging tot moord", in: Dialoog, 1966-5. en Kempe, G.Th., "Uitvoerder of kruisvaarder" in Kelk, C. e.a. "Recht, macht en manipulatie". Utrecht/Antwerpen, 1976. Deze moraal is overigens niet voorbehouden aan christenen. In Rusland treffen we nog dezelfde discussie aan, zie: Chripkova, A.G. e.a. "Fortsetzung des Gesprächs über ein schweriges Thema". Moskow, 1973.
7. Ulrichs, K.H., "Forschungen über des Räthsel des Mannmännlichen Liebe", Leipzig, 1864-8.
8. Krafft-Ebing, R. von "Psychopathia Sexualis", Stuttgart, 1870. Dit werk beleefde herdruk op herdruk, en gold tot in de twintigste eeuw als een van de meest gezaghebbende boeken op dit terrein.
9. Zo noemt A. Karlen in zijn voortreffelijke werk "Sexuality and Homosexuality", New York, 1971, de voorvechters van het 'aangeboren' standpunt, omdat zij er vrijheidsrechten voor homoseksuelen aan verbonden. De medicus dr. M. Hirschfeld was onder hen een der belangrijkste.
10. Carpenter, E. "The Intermediate Sex"
11. Lombroso dacht homoseksualiteit in verband te kunnen brengen met criminaliteit. zie: Näcké, P. "Vergleich von Verbrechen und Homosexualität", 1906.
12. verwoord bijv. door: Eckardt, K.A. "Widernatürliche Unzucht ist Todeswürdig", in: Das schwarze Korps, 22/5/37. en in Nederland: Michel, E., "Anti-homo, een geschrift tegen de weekdieren onzer samenleving, 1929.

- of: Barnhoorn, J., "Het vraagstuk der Homosexualiteit"; Roermond-Maaseik, 1941.
13. Opnieuw zijn het voornamelijk katholieken die, dit maal naar het voorbeeld van McCarthy de klok proberen terug te draaien. In Nederland: KVP-vormingscentrum, "Openbare Zeden en Overheid.", waarin voor algehele strafbaarstelling wordt gepleit. En in Duitsland: Gatsweiler, "Das dritte Geschlecht", um die Strafbarkeit der Homosexualität", Bonn, 1952.
 14. In Duitsland publiceerde dr. med. Albert Moll in 1900 al zijn "Berühmte Homosexuelle" en in Nederland vervolgde G. Helpman deze met "de neiging tot het eigen geslacht", Baarn, 1912.
 15. Daniel, M. "Essai de méthodologie pour l'étude des aspects homosexuels de l'histoire", in: Arcadie, nr.131-4, 1964-5.
 16. zelfs in het meest complete overzichtswerk dat aan het einde van deze periode werd geschreven: Hirschfeld, M. "Die Homosexualität des Mannes und des Weibes." Berlijn, 1914.
 17. Ellis, H. "Sexual Inversion", 1897. Het is het eerste van de zeven delen "The Psychology of Sex", dat tussen 1897 en 1928 verscheen. Carpenter, E., "Love's coming of age", 1896, waarin de idee van een 'intermediate sex' slechts geformuleerd wordt; in "Intermediate Types among Primitive Folk", 1914, meent hij voldoende materiaal te hebben om deze idee bewezen te achten.
 18. In 1966 begon men onder de titel "Sittengeschichte des 20 Jahrhundert" de uitgave van zijn werk dat in de jaren twintig en begin dertig ontstond (Hirschfeld overleed in 1935 in Frankrijk, nadat hij in 1933 Duitsland had moeten ontvluchten).
 19. Een uitzondering vormen wellicht de juridisch-historische onderzoeken hierop. Hoewel op dit gebied rond 1900 al belangrijk werk was gedaan (F. Wachenfeld "Homosexualität und Strafgesetz", Leipzig, 1901; H. Michaëlis, "Par. 175! Homosexualität in Sitte und Recht, Berlijn, 1907) is de aandacht sindsdien nooit geheel verdwenen.
 20. Naar schatting werden 70 tot 100.000 homo's in de concentratiekampen vermoord. Zie hiervoor: Harthausen, W. "Der Massenmord an Homosexuellen im Dritten Reich", in: Schlegel (hg) "Das grosse Tabu", München, 1969. Bijzonder cynisch was het geval Sanders,
- dat bovendien de naïveteit van sommige wetenschappers illustreert. Sanders was directeur van het Nederlands Instituut voor erfelijkheidsonderzoek bij den Mens en voor Rassenbiologie. In die hoedanigheid spreekt hij zich in 1934 uit tegen de strafbaarstelling van homoseksualiteit, althans hij meent dat er geen wetenschappelijke gronden meer voor kunnen bestaan. Wellicht wel andere, en daarmee had hij de moraal van het nationaal-socialisme voor ogen. Tot aan de oorlog werkt hij mee aan het ontwikkelen van rassentheorieën en een paar jaar later wordt hij vanwege het beetje Joodse bloed dat door zijn aderen stroomt in een Duits concentratiekamp vergast.
21. Freud, S., "Ueber einige neurotische Mechanismen bei Eifersucht, Paranoia und Homosexualität." in: Werke Bd. 8, London, 1940 (oorspr. 1922).
Adler, A., "Das Problem der Homosexualität". Leipzig, 1917.
 22. Rogge, "De psychische verschillen en de overgangsvormen tussen man en vrouw." Amsterdam, 1949 (?).
 23. Kallmann, F.J., e.a. "Study of Overt Male Homosexuality", in: Am. Journal of Human Genetics. 1952.
 24. zie Katz, J., "Gay American History" New York, 1976.
 25. zie noot 13.
 26. Dat veroordelen was in de Europese sociologie nog steeds gebruik. Bijv. Schelsky, H., in "Soziologie der Sexualität" van 1955, waarin hij een samenhang tussen "Kriminalität, Asozialität und Homosexualität" vast stelt. (pag. 81)
 27. Kinsey, A.C., "Sexual Behaviour in the Human Male/Female"; Philadelphia, '48/53.
 28. Andriessen, T., "De veranderende mentaliteit in Nederlandse r.k. kringen" in: Dialoog, 1965-2. en Spaan, R., "De homoseksueel als naaste herkend", id.
 29. Spijker, H.v.d., "Die gleichgeschlechtliche Zuneigung", Olten, 1968. Bailey, D.S., "Homosexuality in the Western Christian Tradition", London/New York '55
 30. Ussel, J.v., "De geschiedenis van het seksuele probleem", Meppel, 1971.
Borneman, E., "Das Patriarchat", Frankfurt aM., 1975.
 31. Rogier, J., "Homoseksuele emancipatie" in: Dialoog 1966-5.
 32. Hohmann, J.S., "Der unterdrückte Sexus" Lollar, 1977.
 33. Lautmann, R., Seminar: "Gesellschaft und Homosexualität", Frankfurt aM., '77.
- vervolg zie blz. 23